



НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

*Матласевич О. В.*

***Психологія розвитку  
педагогічних здібностей  
у контексті культурно-  
історичної парадигми  
українських вищих навчальних  
закладів XVI – XVIII століття***

*Монографія*

Острого

Видавництво Національного університету «Острозька академія»

2020

УДК 159.928:378(4)

ББК 88.4

М 34

*Рекомендовано до друку вченою радою  
Національного університету «Острозька академія»  
(протокол № 11 від 30 квітня 2020 року)*

**Рецензенти:**

**Г. Б. Гандзілевська**, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології та педагогіки (Національний університет «Острозька академія»);

**Л. В. Засккіна**, доктор психологічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та міжнародної співпраці (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки);

**Н. М. Савелюк**, доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки та психології (Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка).

**Матласевич О. В.**

М 34

Психологія розвитку педагогічних здібностей у контексті культурно-історичної парадигми українських вищих навчальних закладів XVI – XVIII століття: монографія. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2020. 576 с.

**ISBN 978-617-7328-92-5**

**DOI 10.25264/978-617-7328-92-5**

У монографії цілісно і комплексно розглянуто проблему розвитку педагогічних здібностей у контексті культурно-історичної парадигми українських вищих навчальних закладів XVI – XVIII століття. Визначено структуру, чинники, рівні та критерії розвитку педагогічних здібностей, проаналізовано їх співвідношення з іншими дотичними категоріями (професійно-важливими якостями педагога, педагогічною компетентністю та ефективністю педагогічної діяльності). На основі результатів аналізу специфіки українських вищих навчальних закладів XVI – XVIII століття, зокрема Острозької та Києво-Могилянської академії, виокремлено духовно-моральний компонент педагогічних здібностей, наповнено його конкретним змістом та окреслено основні шляхи його розвитку. Крім того, обґрунтовано комплексну програму емпіричного вивчення педагогічних здібностей та представлено результати дослідження рівневих та структурно-компонентних особливостей педагогічних здібностей учителів предметів загального циклу, учителів предметів духовно-морального спрямування та викладачів ЗВО. Подано програму розвитку педагогічних здібностей та результати її верифікації.

Книга адресована фахівцям у галузі психології, педагогіки, науковцям, учителям, викладачам ЗВО та всім, хто цікавиться проблемами розвитку професійних здібностей педагогів.

**УДК 159.928:378(4)**

**ББК 88.4**

**ISBN 978-617-7328-92-5**

© *Матласевич О. В., 2020*

© *Вид-во НауОА, 2020*

# ЗМІСТ

<b>ВСТУП</b> .....	7
--------------------	---

## РОЗДІЛ 1

### ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ РАКУРСИ ПСИХОЛОГІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ

1.1. Проблемні питання дослідження педагогічних здібностей .....	13
1.1.1. Основні напрями дослідження здібностей у психології .....	13
1.1.2. Аналіз поняття педагогічних здібностей .....	35
1.2. Питання співвідношення педагогічних здібностей, професійно-важливих якостей педагога, педагогічної компетентності та ефективності педагогічної діяльності .....	50
1.3. Компонентний склад і структура педагогічних здібностей .....	75

## РОЗДІЛ 2

### ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ У ПСИХОЛОГІЇ

2.1. Детермінанти педагогічних здібностей: природні, соціальні, духовні .....	102
2.2. Особистісні кореляти та діяльнісні референти педагогічних здібностей .....	121
2.3. Розвиток педагогічних здібностей у процесі професійного становлення .....	147
2.4. Критерії розвитку педагогічних здібностей .....	159

## РОЗДІЛ 3

# ПЕДАГОГІЧНІ ЗДІБНОСТІ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ ПАРАДИГМИ УКРАЇНСЬКИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ XVI–XVIII СТОЛІТТЯ

3.1. Роль історико-психологічних досліджень у вирішенні актуальних психолого-педагогічних проблем .....	172
3.2. Роль українських вищих навчальних закладів XVI–XVIII століття в розвитку освіти та культури .....	181
3.3. Методи та методологія дослідження культурно-історичної парадигми українських закладів вищої освіти XVI–XVIII століття .....	192
3.4. Евристичний потенціал християнсько-психологічних ідей викладачів Острозької академії XVI–XVII століття для розвитку педагогічних здібностей .....	204
3.4.1. Християнсько-релігійна парадигма духовності як основа розвитку педагогічних здібностей у працях Герасима та Мелетія Смотрицьких .....	205
3.4.2. Формування відповідальності як суб'єктної здатності педагога (на прикладі творчої спадщини Герасима Смотрицького та Клірика Острозького) .....	238
3.4.3. Духовно-релігійні основи розвитку ціннісного ставлення до особистості (на прикладі творчої спадщини Василя Суразького, Клірика Острозького та Дем'яна Наливайка) .....	250
3.5. Ідеї розвитку педагогічних здібностей у духовно-педагогічній системі Києво-Могилянської академії XVII – XVIII століття .....	284
3.5.1. Діалогова позиція як умова розвитку педагогічних здібностей (на прикладі полемічних творів Касіяна Саковича) .....	285
3.5.2. Концепція «дієвої любові» як основи духовного саморозвитку педагога (на прикладі праць Петра Могили) .....	299

3.5.3. Концепція педагогічної відповідальності у творах Інокентія Гізеля .....	307
3.5.4. Роль цілеспрямованої активності на основі моралі та моральності у розвитку педагогічних здібностей (на прикладі творчості Сильвестра Кулябки, Мануїла Козачинського, Феофана Прокоповича, Сильвестра Ляскоринського) .....	325
3.6. Концептуальні ідеї розвитку педагогічних здібностей у контексті культурно-історичної парадигми українських закладів вищої освіти XVI–XVIII століття. Обґрунтування моделі розвитку педагогічних здібностей .....	335

## РОЗДІЛ 4

### ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЕВИХ ТА СТРУКТУРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ

4.1. Обґрунтування вибору досліджуваних параметрів педагогічних здібностей та методичного інструментарію .....	353
4.2. Організація емпіричного дослідження педагогічних здібностей .....	374
4.3. Аналіз рівневих характеристик педагогічних здібностей .....	377
4.4. Аналіз структурно-компонентного складу педагогічних здібностей .....	407
4.4.1 Порівняльний аналіз структурно-компонентного складу педагогічних здібностей учителів предметів загального циклу, учителів предметів духовно- морального спрямування та викладачів ЗВО (у розрізі педагогічного стажу) .....	407
4.4.2. Характеристика структури педагогічних здібностей за зовнішніми ознаками успіху .....	436

4.4.3. Характеристика структури педагогічних здібностей за внутрішніми критеріями успіху .....	448
4.5. Факторний аналіз структури педагогічних здібностей .....	454

## **РОЗДІЛ 5**

### **ВИКОРИСТАННЯ ХРИСТИЯНСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ІДЕЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ XVI-XVIII СТОЛІТТЯ У РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ**

5.1. Процесуальні та змістові аспекти програми розвитку педагогічних здібностей .....	479
5.2. Динаміка розвитку педагогічних здібностей у процесі реалізації експериментальної програми .....	493
<b>ВИСНОВКИ</b> .....	520
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ</b> .....	535

*Присвячую моїм найдорожчим учителям – мамі, татові й дітям, своєму науковому Наставнику й Учителю – Ігорю Демидовичу Пасічнику, а також усім тим, кому завдячую та завдячуватиму за науку жити.*

## ВСТУП

*«Будь-яка наука може вважати себе повноцінною і бути такою насправді лише тоді, коли вона творчо й сумлінно віддзеркалює у сьогоденних здобутках свій історичний поступ, спираючись у русі до нового на плечі своїх геніальних діячів»  
(В. Роменець) [307, с. 6].*

В останні роки спостерігаємо неабияке прискорення змін у системі освіти; зростає складність самих освітніх систем, варіативність змісту, форм, методів, які використовують у різних ланках освіти; учителі та викладачі починають викладати у все більш полікультурних групах; їм необхідно враховувати умови цифрової культури та ефективно використовувати сучасні комунікаційні технології тощо. Разом із тим, зростають тенденції, пов'язані з відчуженням дітей та молоді від освітньої діяльності, зниженням мотивації учіння тощо. Усе це вносить корективи у розуміння педагогічної діяльності та педагогічних здібностей і вимагає від педагогів відкритості до постійного професійного зростання та лідерства, моделювання навчання упродовж життя.

Концепція нової української школи, Національна стратегія розвитку освіти в Україні закономірно передбачають модернізацію професіограми вчителя та викладача, а тому й запровадження інноваційних змін у підготовку та перепідготовку педагогічних працівників [234].

У зв'язку з цим, розвиток педагогічних здібностей як сукупності стійких властивостей особистості, необхідних для успішного виконання педагогічної діяльності, є однією з найбільш актуальних проблем сучасної педагогічної психології.

Аналіз літератури показує, що її вивчення в психології проходило в декількох *напрямах*: визначення суті, компонентного складу та структури педагогічних здібностей; вивчення окремих видів педагогічних здібностей; вивчення впливу предметної специфіки й спрямованості на спеціальні здібності педагога; виявлення взаємозв'язку здібностей із індивідуальними властивостями; вивчення модельних характеристик обдарованості вчителя; вивчення професійного становлення вчителя тощо.

Водночас в останні десятиліття дослідження педагогічних здібностей певною мірою витіснено. Увагу дослідників більшою мірою привертають такі суміжні поняття, як *професійна компетентність, педагогічна культура, успішність педагогічної діяльності, педагогічна майстерність тощо*.

Безумовно, ці поняття пов'язані між собою, оскільки відображають властивості особистості, пов'язані з успішністю педагогічної діяльності. Однак на наше переконання, дефінітивна недиференційованість цих понять гальмує дослідження проблеми педагогічних здібностей.

Існує чимало «білих плям», пов'язаних з питанням визначення структури педагогічних здібностей. Попри чисельні дослідження, все ж у цій царині досі немає єдиної завершені цілісної теорії. Зокрема йдеться про місце й роль духовно-моральних цінностей у структурі педагогічних здібностей, хоч у численних дослідженнях ці характеристики розглядають як необхідні для ефективної педагогічної діяльності (І. Бех, М. Боришевський, В. Жуковський, Г. Костюк, М. Савчин, В. Шадриков та ін.).

Сьогодні змінюється парадигма в освіті від орієнтованої на знання навчальної програми до такої, яка наголошує біль-



## ВСТУП

---

ше на діяльності та практиці (Зейнер, 2012; Каземі, Кавана, 2013). Позиція педагога як транслятора навчальної інформації та постачальника знань змінюється на позицію фасилітатора, посередника розвитку знань учнів. Відповідно, постають питання хто може стати педагогом? чи можна цьому навчитися? що робить педагога хорошим?

Щодо цього в сучасних дослідженнях виокремлюють дві основні гіпотези – «кваліфікаційну» та індивідуальних здібностей.

Прихильники кваліфікаційної гіпотези підкреслюють роль навчання педагогів як основного джерела їхнього успіху (наприклад, Дарлінг-Гаммонд, 2006; Кеннеді, 2008). Основною передумовою для цього підходу є припущення, що головне завдання вчителів та викладачів – навчання в аудиторії – це складний процес, але який можна успішно освоїти, спираючись на знання та стратегії, що стосуються методики викладання. Відповідно, «хорошими» педагогами є люди, які здобули відповідні знання та вміння в рамках своєї професійної освіти і їхню успішність можна пояснити якістю, тривалістю та інтенсивністю навчання. Однак, у метааналізі досліджень, що з'ясовують вплив когнітивних характеристик на успішність педагогічної діяльності, виявлено лише обмежені емпіричні докази гіпотези про те, що когнітивні характеристики мають прямий причинно-наслідковий вплив на успішність педагогічної діяльності (Алое, Бекер, 2009; Зай-Тін Є, 2009).

Прихильники гіпотези індивідуальних здібностей вважають, що «хороші» педагоги – це люди, які привносять певні сузір'я бажаних стабільних характеристик у свою освіту та подальшу кар'єру. Серед таких характеристик виділяють гнучкість думок та швидке вирішення проблем, інтерактивні, комунікативні здібності, емпатію тощо.

Обидва цих підходи знаходять своє відображення в ініціативах, що зараз реалізуються з метою реформування освіти.

На нашу думку, у XXI ст. основними для успішної педагогічної діяльності стають мотиваційні та саморегулюючі ха-

рактистику педагога, що передбачають інтеграцію описаних вище підходів.

Протягом останніх років стала помітною тенденція до пошуків ресурсів підвищення ефективності педагогічної діяльності не в самій діяльності, а в тих чинниках, що пов'язані з суб'єктом діяльності, розвитком його здібностей, цінностей, мотивації.

Водночас за даними сучасних досліджень, приблизно кожен четвертий учитель не бере участі в розвитку і вдосконаленні своєї професійної діяльності; вчителі в середньому відводять на професійний розвиток трохи менше одного дня на місяць; значна частина вчителів вважає, що програми професійного розвитку не задовольняють усіх потреб освіти; більше половини повідомили, що хочуть більше, ніж отримали протягом останніх років [413].

Усе це свідчить про необхідність підтримки педагогів у їхньому професійному саморозвитку, у саморозвитку їхніх педагогічних здібностей.

Такий розвиток можна забезпечувати різними способами, починаючи від офіційного (формального) й закінчуючи неформальним. Формальне навчання (підготовка в університеті, курси, семінари тощо) відбувається в освітніх установах, у яких навчання є цілеспрямованим і веде до визнаних кваліфікацій. «Неформальне» навчання відбувається поза «традиційними» заходами й не обов'язково приводить до формальних кваліфікацій. Ситуації неформального навчання можна додатково диференціювати залежно від того, скільки свідомих роздумів відбувається над процесом навчання. Воно може бути більш рефлексивним або менш рефлексивним. Університетська підготовка формує базу професійних знань. Проте розвиток педагогічних здібностей не завершується закінченням університету. Навпаки, це продовжується в інших формах постійного професійного розвитку. Педагоги можуть розвиватися за допомогою прямого зворотного зв'язку сту-

## ВСТУП

---

дентів та учнів, у дискусіях з колегами, обмінюючись різними поглядами та досвідом тощо. Саме ці контексти навчання, на нашу думку, мають особливий вплив на мотиваційні та саморегулятивні аспекти розвитку педагогічних здібностей. Водночас процес розвитку педагогічних здібностей не є пасивним або автоматичним. Він залежить від інтенсивності та якості когнітивної обробки інформації, від ставлення педагога до свого вдосконалення тощо.

Слід зазначити, що незважаючи на досить велику кількість робіт з цієї проблеми, узагальнена теорія розвитку педагогічних здібностей, яка би відповідала сучасним вимогам та реаліям, на сьогодні не створена. Практично не порушували питання про динаміку структури педагогічних здібностей у процесі професійного становлення вчителя. Дослідники обговорюють взаємозв'язок духовно-моральних характеристик учителя (викладача) з педагогічними здібностями переважно на теоретичному рівні, емпіричні дані представлені недостатньо. Окрім того, все ще наявні суперечливі відомості про співвідношення природних, соціальних і духовних детермінант педагогічних здібностей, їхню специфіку у вчителів різних предметів.

На нашу думку, багато відповідей на ці питання можна знайти, аналізуючи досвід минулих поколінь, зокрема їх успішних прецедентів, якими вважаємо діяльність українських вищих навчальних закладів XVI–XVIII століття – Острозької та Києво-Могилянських академій.

Багато сучасних авторитетних учених (В. Андрущенко, І. Бех, М. Євтух, І. Зязюн, В. Кремень, І. Пасічник, О. Сухомлинська, М. Фіцула, М. Чепіль та ін.) підкреслюють важливість поєднання реформотворчих процесів із загально цивілізаційними та національними освітніми традиціями, духовним становленням особистості [104, с. 106].

Наше дослідження спрямоване на вивчення проблеми розвитку педагогічних здібностей, з'ясування умов та чинників

переходу цього процесу на рівень свідомого цілепокладання та рефлексивного пошуку.

Конкретно-наукова методологія нашого дослідження опирається на розроблену відомими психологами (Г. Костюк, Л. Виготський, В. Дружинін, Б. Теплов та ін.) загальну теорію здібностей, концептуальні положення теорії педагогічних здібностей, викладені у працях Н. Кузьміної, В. Крутецького, А. Маркової, Л. Мітіної, О. Мамічевої, Т. Матвійчук та ін., методологічні положення про психологічну, соціальну та духовну сутність особистості (М. Боришевський, І. Бех, Г. Костюк, С. Максименко, І. Пасічник, М. Савчин, К. Роджерс, В. Франкл та ін.).

Безумовно, успішна педагогічна діяльність потребує навчання й розвитку протягом усього життя. Світ постійно змінюється й разом з цим змінюються освітні підходи та технології. То ж педагог, котрий повсякчас готовий пройти цю зайву миль, щоб усвідомити, зрозуміти й навчитися, завжди буде ефективним та успішним.

Дж. Дьюї, А. Макаренко, М. Монессорі, Я. Коменський, Е. Кей, Г. Шаррельман, К. Роджерс, В. Сухомлинський, П. Табічі, Н. Гладких... Цей список кожен може продовжити. Адже у кожного були улюблені вчителі, викладачі, які завжди відповідали на важкі запитання, які розуміли, допомагали й виручали, вчили думати та не боятися помилок. Їх називають обдарованими, учителями від Бога, оскільки вони захоплюють своїм хистом, майстерністю й надзвичайними результатами. І хоча час і місце їхньої діяльності різні, спільними є усвідомлення свого покликання, служіння людям, а також бажання й наполегливість розвивати свій дар.

Ми плакаємо надію, що розгляд педагогічних здібностей у контексті культурно-історичної парадигми українських закладів вищої освіти XVI–XVIII ст. допоможе оптимізувати шляхи саморозвитку і самовдосконалення педагогів, наповнивши декларативні загальнолюдські ідеали реальним змістом.

# РОЗДІЛ 1

## ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ РАКУРСИ ПСИХОЛОГІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ

### 1.1. Проблемні питання дослідження педагогічних здібностей

#### 1.1.1. Основні напрями дослідження здібностей у психології

Дослідження педагогічних здібностей у загальнометодологічному плані вимагає попереднього розгляду його родового поняття – «здібності», яке в наш час є одним з найбільш використовуваних у сфері освіти, зокрема, інноваційної. Попри це, спостерігаємо неабияку складність із застосуванням цього поняття, оскільки його стали інтерпретувати за принципом «все або нічого». З одного боку, до здібностей зараховують усе: всю сферу можливостей людини, проявів її індивідуальності, творчого потенціалу тощо. З іншого боку, поняття здібностей стали перекривати іншими психологічними поняттями, як-от: компетентність, рівень інтелектуального розвитку, індивідуальні особливості розвитку тощо, перетворюючись у такий спосіб у ніщо, втрачаючи свій власний психологічний зміст.

Зрозуміти сутність феномену здібностей та педагогічних здібностей як його видового поняття можливо тільки з «використанням відповідного методологічного арсеналу

*Наукове видання*

**Оксана Володимирівна МАТЛАСЕВИЧ**

**ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ  
У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ ПАРАДИГМИ  
УКРАЇНСЬКИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ  
XVI – XVIII СТОЛІТТЯ**

*Монографія*

**Комп'ютерна верстка** *Наталії Крушинської*

**Коректор** *Віолета Музиченко*

**Художнє оформлення обкладинки** *Яніни Шишкіної*

Формат 42x30/4. Ум. друк. арк. 33,48. Обл.-вид. арк. 28,40.

Наклад 300 пр. Зам. № 62–20.

Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «Cambria».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві

Національного університету «Острозька академія»,

Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Виготовлено ФОП видавець Свиначук Р. В.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.

Тел. (+38068) 68 35 800, e-mail: 35800@ukr.net.